

GYÓGYNÖVÉNYEINK NÉPI HASZNÁLATA ÉS ÉRTÉKELÉSÜK NÉHÁNY SZEMPONTJA

Bevezetés, nemzetközi kitekintés

A hagyományos orvoslásban alkalmazott gyógynövények számát a különböző becslésekben huszonöt-ötvenezerben jelölik meg,¹ és ez azt jelenti, hogy a Földünkön található minden tizedik virágos növényfajról (ezek számát 250–500 ezerre becsülik) van olyan adat, amely a kérdéses növényfaj gyógyító céllal történő használatára utal. A hagyományos orvoslásban alkalmazott új gyógynövényfajok felkutatása, illetve a már megismertek minél részletesebb vizsgálata szerte a világban nagy intenzitással folyik, és a hagyományos gyógymódok iránt – beleértve a gyógyfüves orvoslást is – egyre inkább nő az érdeklődés.² Ezt igazolja az is, hogy az utóbbi évtizedekben számos olyan expedíciót indítottak (és indítanak el ma is) a harmadik világ országaiba, melyeknek célja a hagyományos gyógyító eljárások megismerése, illetve a hagyományos orvoslás keretein belül használt növényi, állati és ásványi eredetű anyagok számbavétele és vizsgálata. E sokféle ismeretet igénylő munkában antropológusok, etnológusok, botanikusok, gyógyszerészek, orvosok és más szakemberek egyaránt részt vesznek.

A hagyományos orvoslás gyógynövények használatával kapcsolatos adatait nemcsak egy-egy nép, etnikai közösség gyógynövény használatát bemutató kötetekben találhatjuk meg, hanem nagyrésztük ma már adatbázisokon keresztül, különböző szempontok szerint rendezett formában is elérhető.³ E tények is ösztönzik egy, a magyar népi orvoslás gyógynövény használatát bemutató munka elkészítését.

Jelen tanulmány szerény kísérlet gyógynövényeink népi alkalmazásainak és főbb jellemzőinek áttekintésére, illetve annak megvilágítására, hogy a magyar népi gyógynövényismeretünkben komoly értékek rejlenek. Miután több kutató⁴ is arra a következtetésre jutott, hogy az európai füveskönyvek megjelenését megelőzően is komoly (gyógy) növényismerettel rendelkezünk, a füveskönyvek megjelenésének korában pedig természettudományos ismeretünk a kor európai színvonalának megfelelő volt, mindenképpen érdemes gyógynövényismeretünk alakulását a honfoglalás korától áttekinteni és néhány jelentősebb forrásmunkát is idéznünk.

Fontosabb történeti-, nyelvészeti-, orvosbotanikai- és orvostörténeti adataink

A Kárpát-medencében élő magyarok hagyományos orvoslásának és (gyógy)növény használatának megismerésével több kutató is foglalkozik. Grynaeus Tamás a történettudomány, a régészet, az antropológia, a demográfia és a nyelvészet eredményeinek figyelembevételével önálló kötetben összegezte a honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségeire, és azok gyógyítására vonatkozó ismereteit,⁵ emellett intenzíven kutatja e kor növényismeretét, nö-

¹ Svendsen–Scheffer 1982.93. Farnsworth 1983.184. Scrip World Pharmaceutical News, 1986.45.

² Babulka 1995(1).

³ Babulka 1995(2).

⁴ Grynaeus 1985. 105-10. Szabó T., 1995.3-5.

⁵ Grynaeus 1996a.

vényfelhasználását és növényföldrajzát is. Kutatásainak eddigi eredményei szerint⁶ – növénynevekre, helynevekre és növényhasználatra utaló szavak alapján – a VIII–XIV. században például a bojtortján (*Arctium* sp.), a csalán (*Urtica* sp.), a fenyő (*Pinus*, *Picea* sp.), a hagyma (*Allium* sp.) a nárs (*Tilia* sp.), a meggy (*Cerasus vulgaris*), a nyár (*Populus* sp.), a nyír (*Betula* sp.), a torma (*Armoracia* sp.) és az üröm (*Artemisia* sp.) gyógynövényként való használata is valószínűsíthető.

A későbbi századokban használt növényfajok magyarországi előfordulását oklevélszótárakban, glosszákban, füveskönyvekben és népgyógyászati feljegyzésekben követhetjük nyomon.⁷ Egy, a XV–XVII. századi magyar (gyógy)növényekről készült összegzésben 382 faj neve található, melyeknél a botanikai azonosítást könnyebbé tették a különböző forrásokban előforduló illusztrált növényképek, továbbá magyar és/vagy latin növénynevek.⁸

Az első magyar nyelvű füveskönyv – *Herbárium* címmel – a szerző, Melius Juhász Péter debreceni püspök halála után hat évvel (1578) Kolozsvárott jelent meg, amelyben 275 növényfaj leírása, és 1236 magyar növénynev szerepel.⁹

A XVI. századi magyar tudományos élet pezsgésére utal, hogy az európai híró orvosbotanikus, Carolus Clusius a botanikában is jártas Batthyány Boldizsár főúr vendége volt Németújváron (ma Güssing, Ausztria) és Beythe Istvánnal együtt járta be a nyugat-dunántúli mezőket, réteket, illetve Németújvár környékét; majd 1583-ban ugyanitt adta ki az egyetemes botanika első önálló etnobotanikai munkáját, a *Stirpium Nomenclator Pannonicus*, a magyar nép növényismereti jegyzékét. A *Nomenclator* magyar növényneveinek jelentős részét Clusius a XVII. századi „világflórába” (*Rariorum plantarum historia*) is bedolgozta.¹⁰

Beythe István fia, András mindössze 31 éves volt, amikor *Füveskönyve* (1595) Németújváron megjelent. Könyvét a botanikatörténet Melius kolozsvári *Herbáriumának* helyenként rövidített vagy bővített másolataként tartotta számon, de a mű megjelenésének 400. évfordulójára előkészített elektronikus kiadás elemzésénél kiderült, hogy az a Melius *Herbáriumánál* botanikailag letisztultabb és jobban elemezhető munka.¹¹

A XVII. századi orvosi könyveink közül a (gyógy)növények ismertetése szempontjából az egyik legjelentősebb alkotás a *Pax Corporis*,¹² melynek első kiadása 1690-ben jelent meg, és amelyben legalább 300 gyógynövényfaj használatáról olvashatunk.

A XVIII. századi füves- és orvosi könyveink sorában kell' említenünk Mátyus István munkáit,¹³ melyekben a betegségek megelőzéséről és a helyes táplálkozásról éppúgy olvashatunk, mint a táplálék- és fűszernövények gyógyhatásairól. Szintén e században látott napvilágot a híres debreceni orvos, Csapó József füveskönyve,¹⁴ amelyben mintegy 1000 növény magyar, latin, német stb. neve található.

A XVIII. század közepén a botanika önálló tudományvá válásával párhuzamosan egyre inkább különváltak a „tisztán” botanikai munkák a füveskönyvektől. Ezt a folyamatot tükrözi, hogy Diószegi Sámuel XIX. század elején megjelent *Orvosi Fűvészkönyve*¹⁵ a Fazekas Mihállyal közösen írt *Magyar Fűvészkönyv*¹⁶ kiegészítéseként jelent meg. A „füveskönyvek kora” ezzel lezártnak tekinthető.

⁶ Grynaeus 1996b.

⁷ Grynaeus 1985. i.m.

⁸ Grynaeus 1977. 31-49. G.

⁹ Szabó T. 1978.64.

¹⁰ Szabó T. 1996.19.

¹¹ Szabó T. 1996. i.m.

¹² Szabó T. 1984.

¹³ Mátyus 1766. Mátyus 1787-1793.

¹⁴ Csapó 1775.

¹⁵ Diószegi 1813.

¹⁶ Diószegi-Fazekas 1807.

Magyary-Kossa (1865–1944) történeti munkáiban¹⁷ és „*A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*” című könyvében¹⁸ bőségesen találhatunk a gyógynövényeink népi használatára és „tudományos igényű vizsgálatára” vonatkozó adatokat.

Népi orvoslási és etnobotanikai adatok gyűjtése, feljegyzése

A népi orvoslásban alkalmazott gyógymódok feljegyzése elsősorban néprajzkutatók, nyelvészek, illetve az orvostörténet iránt érdeklődő orvosok és gyógyszerészek jóvoltából a múlt század közepén-végén indult meg. Ezidőtájt jelentek meg a népi orvoslási ismeretek gyűjtésére és kutatására szóló első felhívások, és ekkor születtek meg azon első összegzések,¹⁹ amelyek jó kiindulópontként szolgálhattak a további kutató munkákhoz. A kutatók beszámolóí és összefoglaló elemzései a II. világháború előtt főként néprajzi folyóiratokban (pl. *Ethnographia*), vagy egy-egy témakört részletesen vizsgáló kötetben²⁰ jelentek meg. Ezekben rengeteg olyan adat és feljegyzés található, melyekből a gyógynövények racionális (tudományos vizsgálatokkal alátámasztható), ill. az elsősorban hiedelmeken, szokásokon alapuló (irracionálisnak is nevezett) alkalmazásait ismerhetjük meg.

A népi orvoslási kutatások 1945-ig elért eredményeiről Vajkai írt összefoglaló tanulmányt,²¹ majd a második világháború után a népi orvoslás és a népi növényismeret (etnobotanika) minél teljesebb megismerése érdekében intenzív gyűjtőmunka indult meg a hazánkban és a határainkon túl élő magyarok körében. A gyűjtőmunkában néprajzkutatók, nyelvészek, orvosok, gyógyszerészek, botanikusok, biológusok, agrárszakemberek és más szakterületek kutatói egyaránt részt vettek, és munkájuk gyümölcseként sorra jelentek meg a különböző tájegységek népi orvoslásával és növényhasználatával foglalkozó monográfiák, szakkikkek és különböző értékelések. Többségük az *Orvostörténeti Közlemények*, a *Gyógyszerészet*, az *Ethnographia*, a *Folklór Archivum* és egyéb szakfolyóiratok, kiadványok hasábjain jelent meg, emellett kéziratokkal, fotókkal és hangfelvételekkel is gyarapodtak könyvtáraink, illetve múzeumaink gyűjteményei.²²

A népi orvoslás és a népi növényismeret gyűjtését és kutatását nagymértékben segítette az, hogy: az *Ethnographia* a megjelenésétől kezdve (1890) folyamatosan helyt adott a gyűjtések adatainak közzétételére; az 1950-es évek elején megindult az önkéntes néprajzi gyűjtőmunka; 1955-ben megjelent az *Orvostörténeti Közlemények* első száma; és 1974-ben megalakult a Magyar Orvostörténeti Társaság Népi Orvoslási Szakosztálya. Gazdag népi orvoslási és a gyógynövények használatára is utaló etno(farmako)botanikai anyag található a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Adattárában (*Népi Gyógyítás Archivum*), a Néprajzi Múzeumban (*Etnológiai Adattár*), a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár gyűjteményében, a *Magyar Népi Orvoslás Topográfiaja* elnevezésű országos kérdőíves adatgyűjtések anyagában, valamint orvostörténeti és etnobotanikai adatokat tartalmazó adatbázisokban.²³ Ezek mellett ugyancsak értékes adatok lelhetők föl a *Pallas Nagy Lexikon*ban, illetve a *Magyar Néprajzi Lexikon* kötetének népi orvoslással kapcsolatos címszavai alatt is.

¹⁷ Magyary-Kossa 1904. Magyary-Kossa 1929-1940.

¹⁸ Magyary-Kossa é.n.

¹⁹ Kremzír 1837. Bugát 1838. Hölbling 1845.

²⁰ Temesvári 1899 Berde, 1940.

²¹ Vajkai 1948.

²² Hoppál-Törő 1975. 108-126.

²³ Szabó T. 1992.149-159.

1974-ben a veszprémi Bakony Múzeum adott otthont annak a kiállításnak, amelynek rendezői kísérletet tettek a hazai múzeumok népi gyógyításhoz kapcsolódó tárgyi emlékeinek összegyűjtésére. A képanyaghoz és a tárgyi emlékekhez magyar és angol nyelvű kísérőszöveg készült, és a kötet az *Orvostörténeti Közlemények* különszámában, 1975-ben jelent meg.²⁴ E kiadványt 1979-ben egy újabb népi orvoslással foglalkozó kötet²⁵ követte. Mindkét kötetben érdekes cikkek és tanulmányok találhatóak a népi gyógynövényhasználatról.

A XIX–XX. századi népi orvoslás gyógynövény adatainak elemzése

A magyar népi orvoslás gyógynövényeinek tanulmányozását a 80-as évek elején kezdtük meg azzal a céllal, hogy minél teljesebb képet kapjunk alkalmazásuk főbb jellemvonásairól és várható terápiás értékeiről. Az elemzéseket többféle megközelítésből végeztük el, a fontosabbak az alábbiak voltak: egy adott szervrendszer (pl. emésztőrendszer) megbetegedéseinek kezelésére használt növények és használatuk módjainak elemzése,²⁶ egy-egy adott betegség vagy tünet (pl. reuma, seb, köhögés) kezelésében használt gyógynövények vizsgálata,²⁷ az emberi élet egy hosszabb szakaszában (a fogamzástól az elválasztásig terjedő időszak) egészségmegőrzésre és gyógyításra használt növényeinek összegyűjtése és elemzése,²⁸ egy adott növényfaj (lósóska - *Rumex* spp.) használatának áttekintése,²⁹ egy adott hatóanyagcsoportot (pl. illóolajat) tartalmazó növények használatának elemzése,³⁰ egy-egy adott hatással (pl. nyugtató, vizelethajtó) bíró növények és használatuk számbavétele és terápiás értékelése,³¹ a gyógyító céllal is használt tápláléknövények összegyűjtése,³² vagy a népi állatgyógyászatban felhasznált gyógynövények tanulmányozása.³³ Az értékelő munkában alkalmazott többoldalú megközelítés egyaránt hasznosnak bizonyult az értékeléskor leggyakrabban felvetődő problémák megismerésében és a különböző értékelési szempontok kijelölésében.

Az elemzett és jelen közleményben tárgyalt, gyógynövények használatát érintő népi orvoslási adatok száma meghaladja a húszezret. Ez az adatmennyiség figyelembe véve a gyűjtési pontok egyenlőtlen elhelyezkedését, a Kárpát-medencei magyarsággal együtt élő népek kultúrájának és gyógyászatra vonatkozó tudásanyagának egymásra hatását is jól jellemzi a terület mintegy 3000 növényt magába foglaló flóráját és a gyógynövények népi alkalmazásmódjait. A feldolgozott cikkek, könyvek és – kisebb részben – a saját gyűjtések adatai legalább 1200 adatközlőtől (nevüket, életkorukat, vallásukat és foglalkozásukat is lejegyezték) származnak, a gyűjtők által felkeresett falvak, községek száma pedig eléri az 500-at.

Az adatok botanikai értékelésének tapasztalatai

A vizsgálatban szereplő adatok azt mutatják, hogy a gyűjtések illetve gyűjtők munkájának alapossága és pontossága nagyon változó. Az anyag botanikai értékelésekor és a fajok tudományos neveinek azonosításakor többek között az alábbi problémák vetődtek fel:³⁴

²⁴ Hoppál–Törő 1975. i.m.

²⁵ Antall–Buzinkay 1979.

²⁶ Babulka 1996a.131.

²⁷ Babulka–Goetz 1998.11-17. Babulka–Oláh 1983,117-128. Babulka–Grynaeus 1986,95.

²⁸ Babulka–Pataki 1997, 279-286.

²⁹ Oláh–Babulka 1985,121-142.

³⁰ Vohora–Babulka–Botz–Ahmad 1987, 249-260.

³¹ Tamasi–Babulka 1990(6). Tamasi–Babulka 1990(8).

³² Babulka 1996a. i.m.

³³ Babulka 1998.

³⁴ Babulka 1996a. i.m.

- a gyűjtők a növények meghatározásánál különböző korszakokban kiadott botanikai munkákból dolgoztak (a feldolgozott legkorábbi gyűjtések az 1880-as évekből származnak),
- az utódállamok területén egymástól eltérő szemléletű botanikai munkák jelentek meg, amelyek növényrendszertanilag is különbözőek voltak,
- az utóbbi évszázadban számos új flóramű és monografikus feldolgozás született,
- szakadatlan kísérletek folynak az európai és a világbotanika átértékelésére és egységesítésére,
- a botanika állandó fejlődése és változása sok taxonómiai kérdés átértékelését eredményezte,
- a növények népi nevei tájegységenként változnak, így valószínűsítésük/beazonosításuk sok esetben lehetetlen,
- az egyes népi elnevezések egyidejűleg több, rendszertanilag távol eső növényfajta tarthatnak.

Az adatok rendszerezésekor és elméleti értékelésekor az utóbbi két pontban foglalt problémák miatt csak azokat vettük figyelembe, melyeknél a szerzők a növényeket élő vagy szárított példányokról meghatározták, tudományos neveiket megadták és/vagy azok hitelességét herbáriumi növénypéldányokkal dokumentálták. A gyűjtésekben szereplő növénynevek egységesítéséhez Tutin és Heywood,³⁵ valamint Soó³⁶ munkáit vettük alapul, de más forrásmunkákat is felhasználtunk. A humán és az állatgyógyászatban használt növényekből összeállított, közel 500 gyógynövény nevével tartalmazó fajlista³⁷ alappontként szolgálhat egy, a Kárpát-medencében élő magyarság gyógynövényhasználatát bemutató munkához.

A tanulmányozott adatok szerint³⁸ egy-egy növény-nemzetségnek több fajtát is használták, ezek közé az alábbiak tartoznak: hagyma (*Allium*), bojtorján (*Arctium*), margitvirág (*Chrysanthemum*), zsurló (*Equisetum*), tárnics (*Gentiana*), gólyaorr (*Geranium*), mályva (*Malva*), menta (*Mentha*), iglice (*Ononis*), földitömjén (*Pimpinella*), útifű (*Plantago*), keserűfű (*Polygonum*), pimpó (*Potentilla*), szilva (*Prunus*), tölgy (*Quercus*), boglárka (*Ranunculus*), rózsza (*Rosa*), lórom (*Rumex*), fűz (*Salix*), zsálya (*Salvia*), bodza (*Sambucus*), csucsor (*Solanum*), kakukkfű (*Thymus*), here, lóhere (*Trifolium*), ökörfarkkóró (*Verbascum*), veronika (*Veronica*), valamint az ibolya/árvácska (*Viola*). A felsorolt nemzetségek esetében legalább 3-3 fajt használtak fel a humán és/vagy az állatgyógyászatban. E tény nem csak azt jelzi, hogy az egy-egy adott nemzetséghez tartozó és a vizsgált terület különböző pontjain élő fajok gyógyhatásait a nép jól ismeri, hanem azt is, hogy azok alkalmazását illetően nem minden esetben tesznek különbséget.

A vizsgált fajok között idegenföldi (trópusi, szubtrópusi) növény-nemzetségek fajtái megtalálhatók, ilyenek például az aloé (*Aloe*), a tea (*Camellia*), a fahéj (*Cinnamomum*), a citrom (*Citrus*), a kávé (*Coffea*), a szegfűszeg (*Eugenia*), a babér (*Laurus*), a bors (*Piper*) és a gyömbér (*Zingiber*). E főként tápláléknak és fűszernek használt növényeknek többféle népgyógyászati alkalmazása is ismert.

A gyógynövények használatára utaló adatok néprajzi vizsgálata

A gyógynövények használatához – éppúgy, mint az egyéb gyógyító eljárásokhoz – az esetek többségében mágikus elemek kapcsolódnak. Ezek fontos részei az egyes gyógyító cselekvéseknek, és egyes esetekben hasznos kiindulópontként szolgálhatnak egy-egy terápiás hatás értékeléséhez (pl. fehér- vagy sárga virágú növények használata fehérfolyás, illetve sárgaság kezelésére). A népi orvoslásban és a gyógynövény-használatban felismerhető gyakoribb mágikus elemeket az 1. táblázatban foglaltuk össze.

³⁵ Tutin–Heywood 1964–1980.

³⁶ Soó 1980.

³⁷ Babulka 1998. i.m.

³⁸ Babulka 1996b.

Az adatok farmakognóziái és gyógyszerészeti értékelése

A különböző növényi gyógyszerformák elemzéséből kiderült, hogy a népi *materia medica* igen változatos, és az elkészítésükhöz felhasznált növényi, illetve állati eredetű adalékanyagok száma meghaladja az ötvenet. (Az anyagok, a kivonási és az alkalmazási módok összefoglalása a 2. táblázatban található meg.)

Az adatok fitoterápiái értékelése

A népi orvoslásban alkalmazott gyógynövények hatásosságának és terápiás alkalmazhatóságának vizsgálatokor felmerülő problémákkal – ilyenek például a növényfaj és a felhasznált növényi rész pontos meghatározása, a növények/növényi részek gyűjtése és előkészítése, a felhasznált gyógyszerforma, az alkalmazások módja, a „gyógyszerek” javasolt adagolása, az alkalmazott terápia időtartama, a terápia eredményességéről való visszajelzések, táplálkozási és egyéb szokások, az alkalmazásokhoz kapcsolódó hiedelmek, a farmakológiai kísérletek kivitelezhetősége és reprodukálhatósága – többen is foglalkoztak, jelezve, hogy az egyes adatok értékelése interdiszciplináris megközelítést igényel.

Az áttanulmányozott gyűjtések alapján a magyar népi orvoslásban az utóbbi 100–120 esztendőben felhasznált fajok száma legalább 500-ra becsülhető (a Kárpát-medencében található növényfajok száma 3000-re tehető). A humán gyógyászatban használt növényfajokról összeállított fajlista 441, az állatbetegségek kezelésére alkalmazottaké pedig 153 fajt tartalmaz (a fajlistákban természetesen átfedések találhatóak). (A humán- és az állatgyógyászatban alkalmazott gyógynövények főbb területeit és az adott területeken alkalmazott fajok számát a 3. és a 4. táblázatban összegezzük, a leggyakrabban használt növényeket és alkalmazásuk főbb területeit az 5. és a 6. táblázatban mutatjuk be.)

A táplálékként fogyasztott közel 130 növényfaj több mint kétharmadát gyógynövényként is hasznosították és soknak napjainkig fennmaradt az ilyen jellegű alkalmazása.³⁹ Közöttük megtalálhatók az inségeledelként fogyasztott növények, a különféle – vadon termő és termesztett – gyümölcsök, zöldségek és fűszerek, valamint a gabonafélék és az olajosmagvú növények. Közülük az alábbi néhány emelhető ki példaként: vöröshagyma (*Allium cepa*), fokhagyma (*Allium sativum*), kapor (*Anethum graveolens*), zeller (*Apium graveolens*), torma (*Armoracia laphathifolia*), fejeskáposzta (*Brassica oleracea convar. capitata*), paprika (*Capsicum annuum*), kömény (*Carum carvi*), katángkóró (*Cichorium intybus*), sárgarépa (*Daucus carota*), dió (*Juglans regia*), len (*Linum usitatissimum*), menta (*Mentha*), paradicsom (*Lycopersicon esculentum*), köles (*Panicum miliaceum*), petrezselyem (*Petroselinum crispum*), gypűrőzsa (*Rosa canina*), bodza (*Sambucus* sp.), csombord (*Satureja* sp.), burgonya (*Solanum tuberosum*), gyermekláncfű (*Taraxacum officinale*) kakukkfű (*Thymus* sp.), búza (*Triticum aestivum*), csalán (*Urtica* sp.), vagy a kukorica (*Zea mays*).

A magyar népi orvoslásban alkalmazott fajok jelentős részét napjainkban is széles körben alkalmazzák a fito- és aromaterápiái kezeléseknél, de fontos szerepet töltenek be az egyre népszerűbb és terjedőben lévő öngyógyításban. A gyógynövények és/vagy gyógynövény tartalmú készítmények értékelésével és forgalomba hozatalával foglalkozó szakhatóságok által kiadott növénylistákban, monográfiákban, összefoglaló kötetekben, valamint a hazai és külföldi gyógyszerkönyvekben több mint 150 olyan növényfaj szerepel, amelyet a magyar népi orvoslásban is alkalmaztak az emberek betegségeinek kezelésére. Emellett figyelmet érdemel az a tény is, hogy a farmakognózia és a fitoterápia tantárgyak európai oktatásában használt fontosabb szakkönyvekben bemutatott növényfajok több mint 40%-át a magyar népi orvoslásban is alkalmazták, ami szintén e fajok hatásosságát és valószínűsíthetően biztonságos alkalmazhatóságát jelzi.⁴⁰

³⁹ Babulka 1996a. i.m.

⁴⁰ Babulka 1998. i.m.

Következtetések

Az ezeréves államiságát nemrégiben ünneplő Magyarország a gyógynövények használatát illetően gazdag hagyományokkal rendelkezik. A közép- és újkori orvosbotanikai munkákban, fűvészkönyvekben, illetve a XIX–XX. századi népi orvoslásban használt gyógynövények száma legalább 600-ra tehető. A gyógynövények alkalmazására vonatkozó adatok értékelése nem csak abból a szempontból érdekes és fontos, hogy az egyes gyógynövények terápiás alkalmazhatóságát megismerjük, hanem nyelvészeti, néprajzi, történeti és egyéb oldalról megközelítve is számos érdekes összefüggés tárható fel. További elemzések szempontjából különös figyelmet érdemelnek a népi növénynevek és a növényi orvosságok népi elnevezései, a gyógynövények alkalmazásához kapcsolódó mágikus elemek, vagy az egyes, ritkábban alkalmazott gyógynövények terápiás alkalmazhatóságának kérdése.

Irodalom

ANTALL József–BUZINKAY Géza (szerk.)

1979 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum* 11-12. Budapest.

BABULKA Péter

1995 Természetes anyagok a hagyományos és a modern orvoslásban. *Természetgyógyászat*, 1-2. rész, január-február: tudományos melléklet.

1996a Evaluation of medicinal plants used in Hungarian ethnomedicine, with special reference to the medicinally used food plants., in Schröder, E. et al. (eds.): *Medicines and foods. Ethnopharmacological approach*. 129-138. ORSTOM – Société Française d'Ethnopharmacologie, Paris.

1996b Magyar népi gyógynövényhasználat versus modern növényi gyógyszerek. *Pécsi fitoterápiás napok* (április 12-13). Előadás kézirat.

1998 A magyar népi orvoslásban használt növények. *Komplementer Medicina* 2(1): 6-17.

BABULKA, Péter–GOETZ, Paul

1998 Les Plantes Médicinales dans le Traitement des Rhumatismes: De la Médecine Traditionnelle Hongroise a la Phytothérapie Européenne Actuelle. Partie I. Rhumatismes et Médecine Traditionnelle Hongroise. *Nouvelle Revue de Phytothérapie Pratique* (2): 12-18.

BABULKA Péter–GRYNAEUS Tamás

1986 Köhögéscsillapító növények a magyar népi orvoslásban. VII. *Magyar Gyógynövény Konferencia. Összefoglalók*. 95. Sopron.

BABULKA, Péter–OLÁH, Andor

1983 Phytotherapeutische Wundbehandlung in der ungarischen Volksmedizin. *Curare* (6): 117-128.

BABULKA Péter–PATAKI Ágnes

1997 Folk Customs, Beliefs and Traditional Curing Methods of the Period between Conception and Weaning in Hungarian Peasant Communities, in Christine E. Gottschallz – Batschkus and Doris Iding (eds.): *Women and Health – Ethnomedical Perspectives*. pp. 279-286. Curate Special Volume 11/1997. VWB-Verlag für Wissenschaft und Bildung.

BERDE Károly

1940 *A magyar nép dermatológiája*. Budapest.

BUGÁT Pál

1838 Az orvosi helyleírások (topográfiai) hasznairól s azon útmódról, melyen íratnak. *Orvosi Tár*, 341-344., 347-369.

- CSAPÓ József
1775 *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony.
- DIÓSZEGI Sámuel
1813 *Orvosi Fűvészkönyv*. Debrecen.
- DIÓSZEGI Sámuel, FAZEKAS Mihály
1807 *Magyar Fűvészkönyv*. Debrecen.
- FARNSWORTH, Norman
1983 The NAPRALERT data base as an information source of application to traditional medicine, in Bannerman, R. H., Burton, J., Ch'eh Wen Chieh (ed.): *Traditional medicine and health care coverage*. 184-193. WHO. Geneva.
- GRYNAEUS Tamás
1977 Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15-17. század., *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes De Historia Artis Medicinae, Supplementum* 9-10. 31-49.
- GRYNAEUS Tamás
1978 Régi magyar (gyógy)növénynevek mutatója, 15-17. század., *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes De Historia Artis Medicinae* (86): 131-137.
- GRYNAEUS Tamás
1985 (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes De Historia Artis Medicinae* 105-110.
- GRYNAEUS Tamás
1996a *Isa por...*, *A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk*, Fekete Sas Kiadó, Budapest.
1996b *A honfoglalás és Árpád-kori magyarság növényei*. in Pócs, É., Voigt, V. (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórájából*. 121-137.
- HOPPÁL Mihály-TÖRŐ László
1975 Népi gyógyítás Magyarországon., *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum* 7-8: 13-127.
- HÖLBLING Miksa
1845 *Baranya vármegyének helyirata*. Pécs.
- KREMZIR Mózes
1837 Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálata. Doktori értekezés. Idézi Hoppál Mihály és Törő László: Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 7-8 (1975), 25-26.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1904 *Magyar Állatorvosi Könyvészet* (1472-1904). Budapest.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1929-1940 *Magyar Orvosi Emlékek*. I-III. Budapest.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
é.n. *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*. Budapest.
- MÁTYUS István
1766 *Diaetetica*. Kolosvár.
- MÁTYUS István
1787-1793. *Ó és Új Diaetetica*. I-VI. Pozsony.
- OLÁH, Andor-BABULKA, Péter
1985 Traditionelle Anwendund und Möglichkeiten der modernen phytotherapeutischen Verwendung de Ampferarten (*Rumex* sp.). *Curare Sonderband* (3): 121-142.
- SVENDSEN, A. B.-SCHEFFER, J. J. C.
1982 Natural products in therapy. *Pharmazeutische Weekblad* 117: 93-103.

SOÓ Rezső

1980 *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*. VII. kötet. Akadémia Kiadó. Budapest.

SZABLYÁR Ferenc (sajtó alá rendezte)

1984 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

SZABÓ T. Attila (sajtó alá rendezte)

1978 MELIUS Péter: *Herbárium*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. Attila (szerk.)

1992 MED, Magyar Etnobotanikai Adatbank. *Collecta Clusiana* 2. Steinamanger-Graz-Güssing.

SZABÓ T. Attila

1995 *Történeti, etnobotanikai és génforrás-kutatások a termesztett növények és a vadon élő rokonfajok evolúciós folyamatainak feltárására a Kárpát-medence térségében*. Doktori tézisek. 3-5. Budapest-Szombathely.

1996 *Tudomány, mely örök életet ad. Orvosbotanika, életismeret, gyógyítás a XVI. századi magyar tudományban*. Gramma 6.1. BIO TÁR Elektronik, Minta Sztár II. CD-ROM ismertető füzet. Szombathely.

TAMASI József-BABULKA Péter

1990 A húgyúti rendszer terápiás szerelei. *Természetgyógyászat* (6): Tudományos melléklet.

TAMASI József-BABULKA Péter

1990 Növényi nyugtatók. *Természetgyógyászat* (8): Tudományos melléklet.

TUTIN, T. G.-HEYWOOD, W. (eds.)

1964-1980 *Flora Europea*. I-V. Cambridge University Press.

TEMESVÁRI Rezső

1899 *Előítéletek és babonák a szülészet körében Magyarországon*. Budapest.

VAJKAI Aurél

1948 *A magyar népi orvoslás kutatása*. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest.

VOHORA, S. B.-BABULKA, P.-BOTZ, L.-S. AHMAD

1987 Features of Using Plants Containing Essential Oils in Indian Systems of Medicine and Hungariaian Ethnomedicine. *Curare* (10): 249-260.

1. táblázat

Mágikus elemek a gyógyításban és a gyógynövények használatában

Mágikus elemek megnevezése	Megjegyzés/példa
Nevezetes időpontok	<ul style="list-style-type: none"> bizonyos gyógyító cselekvéseket a nap egy meghatározott szakában végzik el, a gyógynövények gyűjtése bizonyos naphoz (Szt. György, Szt. Iván), vagy napszakhoz (pl. éjjel) kötődik
Nevezetes helyek	<ul style="list-style-type: none"> a gyógyító cselekvés elvégzése bizonyos helyekhez (kert, kút, tűz, küszöb) kötődik
Nevezetes számok	<ul style="list-style-type: none"> a gyógyító cselekvés ismétlésének száma leggyakrabban 3, 7 vagy 9, az összetett növényi készítmények gyakran 3, 7 vagy 9 alkotórészből állnak
Verbális szuggesztió	<ul style="list-style-type: none"> a szó mágikus erejébe vetett hittel sokféle betegséget – pl. szemmelverés, rontás, ijedés, szemölcs, szájszébre, árpa, kelés – gyógyítottak. <i>Formái: ráolvasás, ima, rontásnál átok.</i>
A betegségek elküldése	<ul style="list-style-type: none"> ezzel az elemmel gyakran találkozhatunk például a szemén lévő „árpa!” és a szemölcs kezelésénél
Analógián alapuló gyógymódok	<p><i>színanalógián alapuló gyógymódok:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> sárgaság ⇒ gyógyítás sárga virágú növényvel (pl. orbáncfűvel – <i>Hypericum perforatum</i>) Szt. Antal tüze (orbánc) ⇒ gyógyítás piros kukoricával (<i>Zea mays</i>) fehérfolyás ⇒ kezelés fehérvirágú jezsámennel (<i>Philadelphus coronarius</i>) <p><i>szimbolikus analógián alapuló gyógymódok:</i></p> <p>szemen lévő „árpa”-nak árpával való kezelése</p>

2. táblázat

A növényi orvosságok készítéséhez felhasznált növényi részek,
kivonószerek és adalékanyagok

-Vizsgált szempont	Megjegyzés/példa
Felhasznált növényi részek	mindenféle, a gombaspórától a fenyőtobozig
Növényi részek felhasználásának módja	nyersen, szárítva, főzve, párolva, sütvé
Felhasznált kivonószerek	víz, sör, különféle gyümölcsökből (szőlő, málna, ribizli, csipke, faeper stb.) készített bor és/vagy pálinka, növényi olajok, állati zsíradékok (disznó, lúd, kacsa), tej
Kivonás módja	macerálás (hideg- vagy langyos vízzel történő áztatás), forrázat és főzet készítés
Felhasznált adalékanyagok	több mint 50 féle növényi és állati eredetű anyag (pl. liszt, méz, tejföl)
Felhasznált, egy vagy több növényi és nem növényi eredetű alkotórészt tartalmazó gyógyszerformák	forrázat (<i>infusum</i>), főzet (<i>decoctum</i>), áztatással készült kivonat (<i>macerátum</i>), különböző koncentrációjú alkoholos kivonat, tapasz, por, kenőcs, szirup és egyéb gyógyszerformák
Gyógyszerformák alkalmazásának módja <i>belsőleges használatra:</i> <i>külsőleges használatra</i>	<ul style="list-style-type: none"> • nyers növényi rész, gyógytea, alkoholos kivonat, szirup stb. • nyers növényi részből készült tapasz; nyers vagy száraz növényi rész főzetével végzett borogatás, lemosás, bedörzsölés, beöntés; gyógynövényes- és gőzfürdő, inhalálás; ingerterápia alkalmazása az állatgyógyászatban

3. táblázat

A humángyógyászat gyógynövényeinek alkalmazás szerinti megoszlása

Betegség/tünetcsoport megnevezése	Felhasznált fajok (feldolgozott adatok alapján) becült száma
sebek	200
emésztőrendszeri betegségek	150
légzőszervi betegségek	120
reumás betegségek	80
húgyivarszervi betegségek	70
szív- és érrendszeri betegségek	40
neurózis és más idegrendszeri panaszok	30
abortívumok, nőgyógyászati betegségek	30
láz	30

4. táblázat

Az állatgyógyászat gyógynövényeinek alkalmazás szerinti megoszlása

Betegség/tünetcsoport megnevezése	Felhasznált fajok (feldolgozott adatok alapján) becült száma
sebek	40
emésztőrendszeri betegségek	90
légzőszervi betegségek	20
húgyivarszervi betegedések	30
fertőző betegségek	25

5. táblázat

A humánbetegségek kezelésére leggyakrabban használt gyógynövények és alkalmazásuk főbb területei

Jelmagyarázat: 1 = sebek, 2 = emésztőrendszeri betegségek, 3 = légzőszervi betegségek, 4 = reumás betegségek, 5 = húgyivarszervi betegségek, 6 = szív és érrendszeri betegségek, 7 = neurózis és más idegrendszeri panaszok, 8 = láz

Növények neve	Alkalmazási területek							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Achillea</i> sp. - cickafark	•	•	•		•	•	•	
<i>Agrimonia eupatoria</i> - közönséges párlófű		•	•					

Növények neve	Alkalmazási területek							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Allium cepa</i> - vöröshagyma	•	•	•		•	•		
<i>Allium sativum</i> - fokhagyma	•	•	•			•	•	
<i>Aristolochia clematitis</i> - farkasalma	•							
<i>Armoracia rusticana</i> - közönséges torma		•	•	•				•
<i>Artemisia absinthium</i> - fehér üröm		•			•			•
<i>Betula pendula</i> - közönséges nyírfa	•			•		•		
<i>Brassica oleracea</i> - fejeskáposzta	•	•	•					•
<i>Capsicum annuum</i> - fűszerpaprika	•	•	•	•	•			•
<i>Carum carvi</i> - konyhakömény			•	•				
<i>Centaurium erythraea</i> - kis ezerjófű	•	•	•					•
<i>Chelidonium majus</i> - vérehulló fecskefű	•	•			•			
<i>Cichorium intybus</i> - mezei katáng	•					•		•
<i>Daucus carota</i> - sárgarépa		•	•	•			•	
<i>Equisetum arvense</i> - mezei zsurló			•	•	•	•		
<i>Helleborus purpurascens</i> - pirosló hunyor		•		•				
<i>Hyosciamus niger</i> - beléndek		•						
<i>Hypericum perforatum</i> - közönséges orbáncfű	•	•	•		•	•		
<i>Juglans regia</i> - közönséges dió	•	•	•	•	•			•
<i>Juniperus communis</i> - közönséges boróka		•		•	•			
<i>Leonorus cardiaca</i> - szárós gyöngyajak		•	•			•		
<i>Lilium candidum</i> - fehér liliom		•						
<i>Linum usitatissimum</i> - len		•	•					
<i>Lycopersicon esculentum</i> - paradicsom	•	•					•	
<i>Matricaria recutita</i> - kamilla	•	•	•			•		
<i>Mentha sp.</i> - menta-fajok			•	•	•	•		
<i>Petroselinum crispum</i> - petrezselyem					•	•		
<i>Picea sp., Pinus sp., Abies sp.</i> - fenyő-fajok	•	•	•	•	•			
<i>Plantago sp.</i> - útifű-fajok		•		•			•	
<i>Rosa canina</i> - gyepűrőzsa, csipkebogyó			•	•		•	•	
<i>Rumex sp.</i> - lórom fajok			•	•				
<i>Sambucus ebulus</i> - gyalog bodza	•	•						
<i>Sambucus nigra</i> - fekete bodza		•	•	•				
<i>Solanum tuberosum</i> - burgonya	•	•					•	•
<i>Symphytum officinale</i> - fekete nadálytő	•			•				

Gyógynövényeink népi használata és értékelésük

Növények neve	Alkalmazási területek							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Taraxacum officinale</i> - pogyola pitypang, gyermekláncfű	•	•	•		•			
<i>Thymus sp.</i> - kakukkfű-fajok		•	•	•			•	
<i>Tilia sp.</i> - hársfa-fajok			•	•			•	•
<i>Triticum aestivum</i> - búza		•	•	•				
<i>Tussilago farfara</i> - martilapú		•	•	•				
<i>Urtica dioica</i> - nagy csalán	•		•	•				
<i>Verbascum sp.</i> - ökörfarkkóró fajok		•	•	•		•	•	
<i>Zea mays</i> - kukorica			•	•	•		•	•

6. táblázat

Az állatbetegségek kezelésére leggyakrabban használt gyógynövények és alkalmazásuk főbb területei

Jelmagyarázat: 1= emésztőrendszeri betegségek, 2=sebek, 3 = húgyivarszervi betegségek, 4 = fertőző betegségek, 5= légzőszervi betegségek

Növények neve	Alkalmazási területek				
	1	2	3	4	5
<i>Achillea sp.</i> - cickafark	•	•			
<i>Allium cepa</i> - vöröshagyma	•		•	•	•
<i>Allium sativum</i> - fokhagyma	•	•	•	•	
<i>Armoracia lapathifolia</i> - közönséges torma	•		•		•
<i>Artemisia sp.</i> - üröm-fajok	•				
<i>Brassica oleracea</i> - fejes káposzta	•	•			
<i>Cannabis sativa</i> - kender	•	•	•		•
<i>Capsicum annuum</i> - paprika	•	•	•		•
<i>Chelidonium majus</i> - vérehulló fecskefű	•	•	•		
<i>Euphorbia sp.</i> - kutyatej-fajok	•	•		•	
<i>Gentiana sp.</i> - tárnics-fajok	•				
<i>Helleborus purpurascens</i> - pirosuló hunyor	•	•		•	•
<i>Inula helenium</i> - örménygyökér					•
<i>Juglans regia</i> - közönséges dió	•	•			
<i>Juniperus communis</i> - közönséges boróka	•				•

Növények neve	Alkalmazási területek				
	1	2	3	4	5
<i>Levisticum officinale</i> - lestyán	•	•			•
<i>Lycopersicon esculentum</i> - paradicsom	•			•	
<i>Matricaria recutita</i> - kamilla, orvosi székfű	•	•	•		•
<i>Petroselinum crispum</i> - petrezselyem	•	•	•	•	
<i>Quercus sp.</i> - tölgyfa fajok	•			•	
<i>Rumex sp.</i> - lórom fajok	•	•	•		
<i>Sambucus sp.</i> - bodza fajok	•	•	•	•	•
<i>Symphytum officinale</i> - fekete nadálytő	•		•		
<i>Zea mays</i> – kukorica	•	•	•	•	•

Babulka, Péter

The use of medical herbs and some aspects of their analysis in folk medicine

The traditionally used herbs and drugs of animal or mineral origin in a certain country or region contain the traditional medicine source of the given territory. The gathering and analysis of them mean not just medical but historical, ethnographical, linguistical and other advantages. This essay tries to summarize and introduce the aspects of the data analysis of the traditional use of herbs among the Hungarians and other people living in the Carpathian Basin. Up till now, according to the results of the research work, in the 19th–20th century there are more than 500 traditionally used herbs in human and veterinary therapeutics. So the conclusion can be drawn that every sixth plant in the Carpathian Basin is used for healing. If we take into consideration the data of our medieval and modern herb-books proportional number can be even larger.

